

Majer-Baranowska, Urszula

'Słowa są jak ludzie', czyli o dynamicznym ujęciu semantyki czasowników

Etnolingwistyka 20, 416-419

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Urszula Majer-Baranowska

„SŁOWA SĄ JAK LUDZIE”, CZYLI
O DYNAMICZNYM UJĘCIU SEMANTYKI
CZASOWNIKÓW

Elena Viktorovna Padučeva, *Dinamičeskie modeli v semantike leksiki*, Moskwa: Jazyki sławjanskoj kultury, 2004, 608 s.

We współczesnej lingwistyce coraz mocniejszą pozycję zdobywa pogląd o podstawowej roli płaszczyzny semantycznej. Jelena Paduczewa dodatkowo wprowadza do opisu semantycznego leksyki podejście dynamiczne, wychodząc z założenia, że znaczenia słów wiążą się ze sobą wzajemnie na zasadzie pochodności jednych od innych. Funkcjonowanie słowa w języku (łączliwość, zestaw form gramatycznych i ich znaczenie, akcent frazowy itd.) jest określone przez znaczenie. Z kolei znaczenia słów są zmienne, żywe, dlatego też wyrazy z reguły są wieloznaczne. Według Autorki celem opisu słowa powinno być ustalenie regularnych związków semantycznych między różnymi znaczeniami, bowiem mimo swej wieloznaczności słowo stanowi jedność. Drogą do rekonstrukcji tej jedności jest opis ogólnych modeli, które na zasadzie derywacji semantycznych przekształcają jedno znaczenie w drugie. Modeli derywacji jest wiele, ale nie nieskończenie wiele i — co najważniejsze, jak podkreśla badaczka — są one reprodukowane, stosują się do wielu słów, niekiedy setek, a nawet tysięcy. Regularna wieloznaczność jest opisywana jako derywacja semantyczna, czyli jako przejście wyjściowego znaczenia w pochodne od niego. Przy dynamicznym podejściu do semantyki słowa konieczne jest wskazanie kontekstów relewantnych dla danego znaczenia i prześledzenie zmian wyjściowego znaczenia pod wpływem kontekstu. Dynamiczny model rozmywa granicę między normą a innowacjami. Podejście do znaczenia słowa jest w omawianej książce dynamiczne nie tylko w paradygmatycznym sensie (kiedy mówi się o „przejściu” jednego sensu słowa w inny), ale i w syntagmatycznym, bowiem kompozycja sensów (tj. po-

łączenie znaczenia sensów w znaczenie całościowe) także ma swoją dynamikę. Znaczenia słowa polisemicznego układają się w strukturę hierarchiczną — w drzew<k>o związków derywacyjnych.

Przedmiotem analiz Jeleny Paduczewej są przede wszystkim czasowniki rosyjskie; podstawą materiałową była bowiem komputerowa baza danych tychże czasowników, stworzona na potrzeby prac nad systemem „Leksykograf”. Także metodologia opisu jednostek językowych zastosowana przez Autorkę oparta jest na tymże systemie.

Książka składa się z czterech części. W pierwszej Autorka przedstawiła zasady systemowości w leksyce oraz przegląd parametrów charakteryzujących czasownikową leksykę w całości. Fundamentem tych analiz jest założenie, że „słowa są jak ludzie: ani jedno nie jest tożsame z innym — ani ze względu na sens, ani ze względu na łączliwość, ani ze względu na jakąkolwiek inną cechę. Jednak — jak można sądzić — elementami składowymi tych indywidualnych różnic są parametry i znaczenia parametrów, powtarzające się w ogromnej liczbie słów. Niepowtarzalne różnice są identyfikowane przez nosicieli języka z wielkim trudem, a w niektórych sytuacjach (choć oczywiście nie we wszystkich) — są wręcz lekceważone” (s. 25, tłum. UMB).

Za podstawowy parametr znaczenia leksykalnego Jelena Paduczewa przyjęła kategorię taksonomiczną. Punktem wyjścia w jej analizach jest klasyfikacja czasowników Vendlera z 1967 roku, doprecyzowana później przez innych autorów (np. Lakoff i Johnson mówią o kategoriach ontologicznych). Taksonomiczna kategoria czasownika (T-kategoria) łączy w sobie Vendlerowską klasę aspektualną i agentywność (s. 31). Przykłady takich kategorii to: działanie (np. *vyčislit'*, *otkryt'*), czynność (np. *guliat'*, *prygat'*), proces (np. *kipet'*), stan (np. *golodat'*), zdarzenie (np. *uronit'*, *ispugat'*), tendencja (np. *zadychat'sja*), właściwość (np. *chromat'*, *rasplyvat'sja*), relacja (np. *sovpadat'*, *prevoschodit'*), zamierzenie (ros. *predstojanije*) (np. *ja uezzaju*), predyspozycja (np. *podavlat'*, *nastoraživat'*). Różne użycia tego samego czasownika mogą się różnić kategorią taksonomiczną.

Kolejny parametr znaczenia leksykalnego to klasa tematyczna. Łączy ona słowa ze wspólnym komponentem semantycznym, który zajmuje centralne miejsce w ich strukturze znaczeniowej (s. 42); klasa tematyczna (pojęcie węższe niż klasa semantyczna) jest formalnym odpowiednikiem (ros. *analog*) pola semantycznego. Wyróżnia się jako klasy tematyczne, np. czasowniki istnienia (ros. *bytijnnye glagoly*, np. *byt'*, *suščestvovat'*), czasowniki fazowe (np. *načat'*, *končit'*), czasowniki posiadania (np. *dat'*, *imet'*), fizycznego oddziaływania (np. *udarit'*, *razbit'*), ruchu (np. *ujti*), percepcji (np. *videt'*), uczuć (np. *radovat'sja*), czasowniki mentalne: wiedzy i sążdenia (np. *vyjasnit'*, *ponjat'*), czasowniki kauzacji (np. *vyzvat'*, *zastavit'*). Podział na klasy tematyczne nie jest prostym odpowiednikiem klasyfikacji leksemów, są bowiem grupy czasowników, które nie należą do żadnej klasy kategorialnej ani tematycznej (np. czasowniki interpretacji). Elementy składowe w znaczeniu słowa mogą zmieniać się, nie zmieniając jego przynależności do określonej klasy tematycznej. Zwykle są to komponenty, które wchodzą w znaczenie bardzo wielu słów i nie określają specyficznej semantyki słowa, np. kauzacja, zapoczątkowanie czegoś (inchoatywność, ros. *načimatel'nost'*), negacja, ocena, modalność, wiedza. Jeden i ten sam element może być w jednym słowie komponentem składowym, w innym — tematycznym, np. element 'być przyczyną' jest komponentem składowym w czasownikach kauzatywnych typu *pokazat'*, *postavit'*, tematycznym zaś w klasie czasowników ogólnej kauzacji, takich jak *vyzvat'* 'wywołać, spowodować coś', *privesti* 'doprowadzić do czegoś'. Jeden i ten sam komponent semantyczny może w różny sposób pojawiać się w językowym „zachowaniu się” słowa — w zależności od tego, jakie miejsce zajmuje on w semantycznej strukturze czasownika (np. komponent 'kontakt' funkcjonuje — jak pokazuje Autorka — na cztery sposoby w strukturze rosyjskich czasowników). Zatem „klasa tematyczna to ważny czynnik systematyzujący czasownikową leksykę i równocześnie zapewniający ścisły opis regularnej wieloznaczności”. Jelena Paduczewa podkreśla przy tym różnicę między klasą tematyczną a kategorią taksonomiczną, np. stany mogą być

fizyczne, fizjologiczne, mentalne, emocjonalne itd. — jest to jedna kategoria, ale różne klasy tematyczne; z kolei czasowniki mentalne mogą być działaniami, stanami, zdarzeniami — czyli należą do jednej klasy tematycznej, ale różnych T-kategorii.

Niezwykle ważnym parametrem w leksykalnym znaczeniu czasowników jest diateza. Czasowniki, opisując jakąś sytuację, czyli konceptualizując jakiś fragment rzeczywistości pozajęzykowej, włączają w tę sytuację określony zespół jej uczestników. Koncepty zbudowane za pomocą tego samego czasownika, ale w różnej konfiguracji morfosyntaktycznej, mogą różnić się tylko rangami uczestników (jak np. w zdaniach: a. *Storoż napolnjaet bassejn vodoj* 'Stróż napelnia basen wodą' — b. *Voda napolnjaet bassejn* 'Woda wypelnia basen'). Wśród kilku diatez czasownika jest jedna, którą przyjmuje się za wyjściową (w podanym przykładzie jest to diateza a.). Elena Paduczewa wnikliwie analizuje ten problem, koncentrując się na takich kwestiach, jak: koncept sytuacji, uczestnik sytuacji a aktant syntaktyczny, uczestnik inkorporowany przez czasownik, role semantyczne uczestników, komunikatywna ranga uczestnika, uczestnicy obligatoryjni i nieobligatoryjni, zmiany diatezy (np. przyjęcie rangi subiekta przez uczestnika peryferijnego), diateza z obserwatorem (np. a. *Mysłivy ujawnil na skraju lasu ślady niedźwiedzia*, b. *Na skraju lasu ujawnily się ślady niedźwiedzia* — Eksperient traci pozycję subiekta w zdaniu a. i przesuwają się „za kadr”, stając się Obserwatorem; diateza z zewnętrznym Posesorem; fokus empatii i nosiciel punktu widzenia w wypowiedzeniu). „Wszystko zależy od konceptualizacji, którą podsuwa wybrany przez mówiącego czasownik [...] od tego, jakie obiekty wydziela w tym fragmencie mówiący, posługując się danym czasownikiem w danej jego diatezie. Diateza jest więc ważnym parametrem leksykalnego znaczenia czasownika, niezbędnym w objaśnieniu swoistości znaczenia słowa w różnych kontekstach. Zmianę rangi uczestnika należy wziąć pod uwagę nawet wtedy, kiedy nie jest ona jedynym następstwem przekształcenia syntaktycznego kontekstu czasownika” (s. 72) — podsumowuje ten fragment swoich rozważań Autorka.

W kolejnym rozdziale Paduczewa zajmuje się charakterystyką uczestnika sytuacji jako następnym parametrem znaczenia leksykalnego. Semantyka czasownika z reguły nakłada określone ograniczenia na typ uczestnika sytuacji, np. *smejat'sja, plakat'* może — w niemetaforycznym znaczeniu — tylko człowiek, *teč'* 'ciec' — tylko płyn lub ciągliwa masa. Dlatego w opis znaczenia czasownika włącza się charakterystykę elementów, wypełniających jego walencje. W teź charakterystyce na pierwszym miejscu powinna się znaleźć klasa taksonomiczna uczestnika. „T-klasa uczestnika (z daną rolą) jest to, z grubsza biorąc, T-klasa imion, które mogą być syntaktycznymi aktantami danego czasownika” (s. 80), np. T-klasa agensa czasownika *rešit'* to CZŁOWIEK. Zamiana jednej klasy uczestnika na inną może zmienić znaczenie czasownika (np. w *grozit'* — uczestnik OSOBA aktywizuje znaczenie 'ujawniać wrogie zamierzenia', uczestnik ZDARZENIE, np. *nadejście starości*, oznacza 'nadchodzić jako kłeska'). W opisie semantyki czasowników przydatnymi okazały się takie taksonomiczne klasy, jak SUBSTANCJA, DZIAŁANIE, PRZEDMIOT MATERIALNY, ŻYWA ISTOTA, CZŁOWIEK (OSOBA), CZĘŚĆ CIAŁA, SIŁA PRZYRODY, ZDARZENIE, URZĄDZENIE, ŚRODEK TRANSPORTU i wiele innych. Na syntaktyczne uformowanie uczestnika wpływa także jego rola semantyczna i komunikatywna ranga (por. koncepcje Crofta z 1991 roku — *topicality hierarchy*). Rola semantyczna jest wyznaczona przez zachowanie się uczestnika w oznaczanej za pomocą czasownika sytuacji (rola to na przykład AGENS, INSTRUMENT, ADRESAT, MIEJSCE), zaś ranga komunikatywna — to pragmatyczna charakterystyka, określająca uczestnika poprzez jego stosunek czy jego miejsce względem ogniska uwagi (ros. *fokus wnimanja*) osoby mówiącej. Subiekt i obiekt to uczestnicy będący w centrum uwagi, pozostali uczestnicy znajdują się na peryferiach tej strefy. Zdarza się też, że uczestnik sytuacji nie jest syntaktycznie wyrażony przy danym czasowniku i wtedy znajduje się poza granicami peryferii, czyli „za kadrem”. Uczestnicy sytuacji, ich klasy taksonomiczne, często są w konkretnych wypowiedzeniach charakteryzowani za pomocą metafor. Au-

torka pokazuje, że te charakterystyki bezpośrednio wpływają na znaczenia czasownika.

Czynnikiem wpływającym na leksykalne znaczenie jest ponadto tzw. akcentuacyjny status komponentu semantycznego. Termin ten (ros. *akcentnyj status*) jest rozumiany jako uogólnienie dla całego szeregu przeciwstawień komunikatywnych: tematycznych (asercja, presupozycja, implikacja, atrybucja), tematycznych, tj. związanych z ogniskiem uwagi mówiącego (centrum, peryferie, pozycja „za kadrem”), „etymologicznych” (inferencja, implikatury) (s. 111–112). W planie komunikacyjnym semantyczne komponenty struktury predykatywnej nie są równe pod względem ważności — zależą od tego, gdzie została zogniskowana uwaga mówiącego (ros. *fokus wnimanja*). Przeniesienie centrum uwagi z jednego komponentu semantycznego na inny może spowodować powstanie nowego znaczenia, przenoszącego słowo do innej klasy tematycznej (np. *Gde-to tarachtit motocikl* [dźwięk] — *Motocikl tarachtel po pyl'noj doroge* [ruch]). Takie przemieszczanie ogniska uwagi jest według Paduczewej tym samym, co profilowanie komponentu w ujęciu lingwistyki kognitywnej (zwłaszcza Langackera). Co więcej — zmianę ogniska uwagi można traktować jako metonimię, czyli jeden z głównych mechanizmów derywacji semantycznej (s. 130). Swoje rozważania o parametrach znaczenia leksykalnego Autorka zamyka omówieniem kwestii kompozycjonalności struktury znaczeniowej.

Pierwsza część książki — jak widać — została poświęcona omówieniu aparatu teoretyczno-metodologicznego. Jak go zastosować w analizie konkretnego słowa, Paduczewa pokazuje na przykładzie niezwykle interesującego opisu semantyki leksemu *wina* 'wina'. Kolejne części zawierają analizy określonych grup czasowników i zjawisk gramatyczno-semantycznych.

Część druga monografii *Dinamičeskie modeli v semantike leksiki* poświęcona jest wieloznaczności i derywacji semantycznej. Termin *derywacja semantyczna* — jak podkreśla Autorka — jest bardzo wygodny, ponieważ porównuje on, na płaszczyźnie semantycznej, stosunek między dwoma znaczeniami wieloznacznego słowa do stosunku między słowem i jego słowotwór-

czym derywatem: zatem derywacja semantyczna ukazuje się jako szczególny przypadek derywacji słowotwórczej. Derywacja semantyczna różni się od słowotwórczej tylko tym, że nie potrzebuje formalnych wykładników. Podstawowymi tezami Paduczewej są dwa twierdzenia; pierwsze: regularną wieloznaczność — czyli polisemię, zjawisko powszechne w językach naturalnych — można przedstawić jako następstwo semantycznych derywacji — i to właśnie będzie dynamiczny model wieloznaczności; drugie: „zbiór różnych modeli derywacji semantycznych, choć jest wielki (tak jak zbiór modeli słowotwórczych), jest możliwy do ogarnięcia wzrokiem, i stąd podstawowa masa znaczeń słowa powstaje jako skutek określonej, w pewnej mierze uniwersalnej, liczby przesunięć semantycznych, obejmujących nie oddzielne słowa, lecz klasy — dość duże, jeżeli odpowiednie modele derywacji są produktywne” (s. 148). Należy dążyć do takiego opisu semantyki słownictwa, aby nie naruszać jedności słowa, tzn. trzeba przedstawiać podział słowa na leksemy-znaczenia, ale przewyżczać towarzyszące mu oddzielanie od siebie tych znaczeń. Autorka proponuje więc procedurę, która pozwoli osiągnąć ten cel w sposób najbardziej efektywny. Jeśli zatem przyjmiemy, że model derywacji semantycznej to reguła (ros. *правило*), która pozwala otrzymać objaśnienie pochodnego leksemu-znaczenia z objaśnienia leksemu wyjściowego (tu zachodzi pełna analogia ze modelem słowotwórczym), to należy — po pierwsze — w wielości leksemów wieloznacznego (ale nie homonimicznego) słowa znaleźć rdzenny, pierwiastkowy leksem (taki, że wszystkie pozostałe są jego bezpośrednimi lub pośrednimi derywatami semantycznymi; sens słowa jest wówczas przedstawiany jako struktura derywacyjna); po drugie — wyliczyć modele derywacji semantycznej, tworzące znaczenia pochodne z wyjściowych (te same derywacje powinny się powtarzać w różnych słowach — to dowodzi, że model rzeczywiście istnieje). Derywacje semantyczne pozwalają przedstawić zbiór znaczeń słowa jako jedną strukturę — można więc mówić o „semantycznym para-

dygmacie słowa” jako o strukturze derywacyjnej, gdzie dla każdego leksemu da się wyznaczyć — poprzez wskazanie modelu derywacyjnego — miejsce w ogólnym systemie znaczeń słów danej klasy. Autorka stwierdza, że podstawowymi mechanizmami derywacji semantycznej są metafora i metonimia.

Część trzecia, centralna i najobszerniejsza, poświęcona jest czasownikom należącym do różnorodnych klas tematycznych (np. czasowniki fazowe, czasowniki postrzegania, wiedzy, emocji, działania, mowy, ruchu). Każda klasa jest rozpatrywana z punktu widzenia jej możliwości derywacyjnych. Zostały tu przedstawione produktywne modele derywacji semantycznej, tj. modele przekształcania znaczeń leksykalnych. Przeprowadzone analizy pozwoliły Paduczewej wykryć komponenty sensu i parametry znaczenia leksykalnego, które łączą słowa w klasy. Parametry te leżą u podstaw leksykalnego systemu języka.

Czwarta część książki dotyczy wzajemnego oddziaływania na siebie semantyki i gramatyki. Na przykładzie rosyjskich czasowników momentalnych Autorka pokazała, jakie są semantyczne źródła ich właściwości gramatycznych. Z tego punktu widzenia poddała analizie „rezultat” jako uczestnika zdarzenia (jest on zakodowany w różnorodnych wyrażeniach językowych), a także kategorię aspektu i czasu gramatycznego.

Monografia Eleny Paduczewej, stanowiąca podsumowanie wieloletnich badań Autorki, oparta jest na niezwykle obszernej bibliografii. W istocie jest ona próbą podsumowania obecnego stanu wiedzy językoznawców — reprezentujących różne nurty badawcze (inspiracją są bowiem ustalenia i strukturalistów, i generatywistów, i kognitywistów) — na temat zależności między zjawiskami gramatycznymi i semantycznymi. Autorka przekonująco wykazała, że język stanowi kontinuum, a „słowa są jak ludzie” — różni, zmienni, a jednak podobni do siebie, lekсыka zaś reprezentuje system, który da się zrekonstruować za pomocą dynamicznych modeli semantycznych.